

UDK 808.62-5 "17/18"

Izvorni znanstveni rad

Primljen: studeni 1997.

Prihvaćen za tisak: 30. lipnja 1998.

István Nyomárkay

**BEČKE GRAMATIKE I MAĐARSKA I
SLAVENSKA GRAMATIKOGRAFIJA U 18. I 19.
STOLJEĆU
(Uvod i zadaci)**

Njemačke (bečke) gramatike imale su od 70-ih godina 18. stoljeća znatan utjecaj na gramatikografiju naroda Austro-Ugarske Monarhije. Taj se utjecaj ogleda, prije svega, u podjeli same gramatike, u definicijama pojedinih gramatičkih kategorija i u terminologiji. Katkada se slažu i primjeri. Sve se to vidi u gramatikama njemačkoga jezika za Hrvate, Mađare itd. pa se ogleda u hrvatskim i mađarskim gramatikama, osobito u školskima. Članak ima cilj istaknuti taj problem kao moguće područje (eventualno zajedničkih) znanstvenih istraživanja.

0. Čast mi je pridružiti se štovateljima našega slavljenika ovim prilogom u kojem su nagoviješteni znanstveni zadaci u području gramatikografije naroda u Srednjoj Europi. Premda se ova studija ne nadovezuje neposredno na uži krug znanstvenoga zanimanja i plodnu djelatnost slavljenika, mislim da će ona, u smislu nedjeljive filologije,

ipak izraziti iskreno priznanje dostignućima kojima je profesor V. Putanec obogatio jezičnu znanost.

1. Drugu polovicu osamnaestoga i prva desetljeća devetnaestoga stoljeća označuje proširivanje prosvjetiteljskih ideja i utjecaj tih ideja na različita civilizacijska područja. "Das Ende des 18. und der Anfang des 19. Jh. ist jene Epoche, in der bei den Völkern Mittel- und Osteuropas die Ideen der Aufklärung stärker zu wirken beginnen. Dieser Prozeß kann auch bei den Völkern Ungarns bemerkt werden, als Ergebnis dieses Prozesses gelangen die Fragen der allgemeinen Bildung und der nationalen Kultur, vor allem die der Nationalsprache, auf die Tagesordnung" (KIRÁLY 1983: 35). Narod (nacija), domovina i jezik nerazdvojivi su pojmovi toga vremena. Predstavnik češkoga prosvjetiteljstva Jan Nejedlý misli: "Es ist die Pflicht eines Jeden, seine Heimat, d.h. seine Muttersprache und die nationale Moral ehrlich, heiß zu lieben" (BOJTÁR 1983: 76). Potpuno je, dakle, razumljivo da pitanja odgoja i javne nastave dolaze u prvi plan. Već je Marija Terezija upozorila na to da "das Schulwesen ist und bleibt allzeit ein Politicum" (LAJOS 1917: 13). Radi ujednačivanja i reguliranja nastavnoga sustava u Austrijskoj Monarhiji carica je pozvala u Austriju poznatoga njemačkoga pedagoga Johanna Ignaza von Felbigera. Zahvaljujući njegovu djelu *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern*, tiskanu 1774. godine, nastava će postati ujednačena glede sadržaja i metoda. U čuvenoj metodološkoj knjizi, u *Methodenbuchu*, u kojoj opširno piše i o nastavi materinskoga i o nastavi stranih jezika, on utvrđuje da školska mladež mora prije svega temeljito naučiti svoj materinski jezik, njegove norme i pravila ("regule") jer će samo tako moći usvojiti strane jezike; samo tako može učitelj "den Unterschied zwischen beiden Sprachen zu zeigen, wie z.B. in einer Sprache dasjenige mit einem Worte gesagt werde, wozu man im Deutschen persönliche Fürwörter, Hilfs- und Zeitwörter braucht" (KEIPERT 1991: 31). Za temeljito poznavanje materinskoga jezika kao uvjeta za uspješno usvajanje stranih jezika s pedagoškoga su gledišta potrebni odgovarajući suvremeni udžbenici. Prvi je zadatak bio, naravno, da se u nastavi njemačkoga jezika utvrdi jedinstvena osnova. Onodobne njemačke gramatike (Gottschedova i njezine prerađene verzije za uporabu u Monarhiji) ugledale su svjetlo

dana u bezbrojnim izdanjima, ne samo na njemačkom jeziku već i u latinskim prijevodima, čak i na jezicima pojedinih naroda Austrijske Monarhije. Brižljiv popis svih tih izdanja zadatak je za budućnost. Poučno bi bilo razjasniti koliko su te za školsku uporabu propisane njemačke gramatike utjecale na gramatikografiju pojedinih naroda Monarhije, u prvom redu s gledišta definiranja i podjele same gramatike, tumačenja gramatičkih kategorija i, ne kao najnevažnije, formiranja vlastite jezikoslovne terminologije.

2. Na zanimljivost te teme i na važnost istraživanja u tom području upozorile su me studije Helmuta Keiperta. Istražujući uzore, odnosno izvore Karadžićeve Pismenice, Keipert je konkretno dokazao utjecaj bečke gramatikografije. Sličnu je povezanost utvrdio i za Bernolákovu slovačku gramatiku (v. KEIPERT 1991, 1992, 1993). Kolega ISTVÁN LUKÁCS upozorio me je na jednu na prekomurskom slovenskom (*vendskom*) jeziku napisanu mađarsku gramatiku Jožefa Košiča (Kossics József: *Krátki Návuk Vogrszkoga Jezika za Zacsetníke*. Graz 1833), koja je prijevod u ono vrijeme popularne mađarske gramatike Imre Szalaya (Szalay Imre: *A magyar nyelvtudomány rövid foglalatja*. Pest 1828). Ta je Szalayeva gramatika prevedena i na srpski i na rumunjski. Na srpski je preveo János Bérics (Jovan Berić), a na rumunjski Péter Maller (Petru Maller). (O rumunjskom prijevodu v. NAGY 1983: 309-314). Već na prvi pogled očita je povezanost između njemačkih gramatika i Szalayeva udžbenika. Ima, međutim, i razlika prema uzoru: to su drukčiji metodološki pristupi i definicije, što se može objasniti tek usporedbom s drugim uzorima iz iste gramatikološke tradicije. Tu sam vezu počeo istraživati u jednoj svojoj ranijoj studiji (NYOMÁRKAY 1995). Za iscrpniju obradu potrebna je posebna studija.

3. U znaku školske reforme carice Marije Terezije objavljena je normativna gramatika njemačkoga jezika *Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, nakon toga u više izdanja pod naslovom *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre*. Autor toga udžbenika (ili prema Keipertu barem inicijator) bio je zacijelo Felbiger. "Austrijske škole... imale su za nastavu njemačkoga jezika oficijalan udžbenik koji je (redigirao)... sam Ignác Felbiger i koji je g. 1779. izdan u prerađenoj verziji. Problem uvođenja njemačke gramatike [u mađarskim školama, I. Ny.] riješen je tako da je preuzet udžbenik austrijskih škola... koji...

je koncipiran potpuno prema Gottschedu" (BLEYER 1909: 80, prijevod s mađarskoga I. Ny., usp. još KEIPERT 1991: 28). Keipert tvrdi da "dringend erwünscht wären für eine rezeptionsgeschichtliche Studie... möglichst viele Angaben über Exemplare der "Wiener Anleitung", die in Büchersammlungen des slavischen Sprachgebiets heute noch vorliegen oder früher vielleicht vorgelegen haben" (KEIPERT 1991: 32). Pozivajući se na bibliografiju A. Cuvaja (CUVAJ 1910-1912) spominje jedan hrvatski (kajkavski) prijevod bečkoga *Anleitunga: Anleitung zur deutschen Sprachlehre in dem Königreiche Ungarn, und Kroatien. - Napuchenye Vu Navuk Nemskoga Jezika na Potrebu-vanye Narodnih Skol Vugerskoga, y Horvatzkoga Kralyestva. /.../ Vu Budimu /.../ 1787. Ta je gramatika, prema spomenutoj bibliografiji, doživjela još pet izdanja. Keipert konstatira "daß es um eine fünfteilige "Wiener Anleitung" geht:*

1. **Od pravoizgovárjánya, iliti Pravochtenya**
2. **Od glassa-merenya**
3. **Od Pravopissanya**
4. **Od Réchi-izprelyaványa iliti Réchi-ményánya**
5. **Od Réchi-szlagánya"** (KEIPERT 1991: 32-33)

U izdanju te gramatike iz 1799. g. ista je karakteristična podjela *Anleitunga*, samo što je pravopis peti dio a ne treći. U uvodu je ta promjena i obrazložena:

"Bei der gegenwärtigen Herausgabe der deutschen Sprachlehre hat man den Theil von der Rechtschreibung allen übrigen Theilen nachgesetzt; weil dies selbst die natürliche Ordnung der Sache erheischet. Denn die Jugend lernet am ersten eine Sprache reden, dann aber erst in ihr recht schreiben. Auch erfordert die Rechtschreibung mehr geschicklichkeit [sic!] und reife Burtheilung."

Ovakva je podjela gramatike i redosljed poglavlja:

- | | | | |
|------|---------------------------|---|------------------------------|
| I. | Die Rechtsprechung | - | Pravoizgovárjánye ali |
| | oder Rechtlesung | | Pravochtenye |
| II. | Die Tonmessung | - | Glaszomerénye |
| III. | Die Wortforschung | - | Rechomenyánye |
| | oder Wortänderung | | |
| IV. | Die Wortfügung | - | Rechofzlagánye |

V. Die Rechtschreibung - Pravopisžanye

Iza petoga dijela nalazi se *Orthographisches Verzeichniß - Pravopisžni Kazitel*, koji sadrži riječi "welche zwar eine etwas ähnliche Aussprache, aber eine verschiedene Bedeutung haben, und daher im Schreiben unterschieden werden" (npr. *Aal - angvila, Ahle - shilo, Allee - red raztechega drevja, Alle - vsi*, itd.). Za listom homofona nalazi se *Anhang - Pridavek*, u kojem su prema završecima grupirane imenice koje pripadaju četvrtom i petom deklinacijskom tipu, među njima one koje imaju u pluralu prijeglas. U dijelu *Praktische Anleitung zur Uibung der Jugend in der deutschen Sprache* nalazimo jednostavne vježbe za prijevod s hrvatskoga na njemački. Na kraju čitamo kratke dijaloge: 1. *Od skole, y pripisžanih Navukov - Von der Schule, und den vorgeschriebenen Lehrgegenständen*, 2. *Od zprehajanya - Von Spazieren gehen*, 3. *Od jedenya - Von Essen*.

Gramatike sastavljene prema Gottschedovu shvaćanju nisu drugo nego gomile pravila, "regula". "Für; Gottsched ging es ausschließlich um Sprachregeln" (NAUMANN 1986: 95). Zahtjev da gramatika (i kao školski predmet) postigne rang i status znanosti javlja se kasnije u Adelungovim djelima (Johann Christoph Adelung: *Deutsche Sprachlehre. Zum Gebrauche der Schulen in der Königlich Preußischen Landen*, Berlin 1781: "Man bahnet... der Sprachlehre den Weg, sich zu einer Wissenschaft zu erheben, da sie bisher mit dem niedrigsten Rang einer freyen Kunst zufrieden seyn mußte..." Adelungove riječi citira NAUMANN 1986: 100). Jasno je da će se Adelungov utjecaj kasnije pokazati u njemačkoj, mađarskoj i u slavenskoj gramatikografiji.

5. Shvaćanje gramatike, znanstveno definiranje gramatičkih kategorija određuju opći pogled na jezik što se ogleda i u nastavi materinskoga i stranih jezika. Utjecaj gramatikografske tradicije koja se osniva na formalnim logičkim i njima podređenim gramatičkim kategorijama i koja vodi svoje podrijetlo od Aristotela, osjeća se i u našim danima. U doba prosvjetiteljstva osobita je pozornost bila poklanjana gramatici te učenju i predavanju jezika. Dokaz su tome spomenute njemačke gramatike i njihovi prijevodi pa i gramatike na jezicima naroda Austrijske Monarhije. One su se u zadnjoj trećini 18. stoljeća objavljuivale u velikom broju i značile su novu epohu u

kulturnom životu većine europskih (osobito srednjoeuropskih i istočnoeuropskih) naroda. Te su gramatike imale presudnu ulogu i u formiranju tzv. civilizacijske terminologije kod svih tih naroda. Nije lak zadatak prepoznati se u složenu lancu uzajamnih veza i međusobnih utjecaja: mislim, međutim, da je to dug i mađarskoga i slavenskoga jezikoslovlja.

LITERATURA

- Bleyer, J. 1909: Gottsched hazánkban, *Irodalomtörténeti tanulmány*, A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Budapest.
- Bojtár, E. 1983: Die Aufklärung in Mittel- und Osteuropa, *Aufklärung und Nationen im Osten Europas*, Herausgeber: László Sziklay. Corvina Kiadó, Budapest.
- Cuvaj, A. 1910-1912: *Građa za povijest školstva Kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, 1-2, Zagreb.
- Keipert, H. 1991: Die "Wiener Anleitung" in der slavischen Grammatikographie des ausgehenden 18. Jahrhunderts, *ZslPh*, 51, 23-59.
- Keipert, H. 1992: Vuk Karadžić und Avram Mrazović. Zu den Quellen der Pismenica serbskoga jezika, *ZslPh*, 52, 104-127.
- Keipert, H. 1993: Anton Bernoláks Kodifikation des Slovakischen im Lichte der thesesianischen Schulschriften, *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg / Bratislava*, 233-246, Hrsg. von Karl Gutschmidt, Helmut Keipert und Hans Rothe. Böhlau Verlag Köln Weimar Wien.
- Király, P. 1983: Zur Frage der osteuropäischen Schriftsprachen und Rechtschreibungen im Lichte der Druckwerke der Univesitätsdruckerei in Ofen, *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777-1848*, Publié par Péter Király, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lajos, M. 1917: Felbiger pedagógiája, *Neveléstörténeti tanulmány*, M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest.
- Lukács, I. 1994: Tudományos Gyűjtemény, kot eden virov Košičevih del, *Košič in njegov čas*, Košičev sklad, 78-83, Budimpešta.

- Nagy, B. 1983: Gramatici ungurești în limba română în secolul al XIX-lea între tipăriturile tipografiei universitare din Buda, *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777-1848*, 309-314, Publicat de Péter Király, Akadémiai Kiadó, Budapesta.
- Naumann, B. 1986: *Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856*, Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Nyomárkay, I. 1995: A bécsi "Anleitung zur deutschen Sprachlehre" és a XIX. század eleji magyar grammatikák és fordításai, *Nemzetközi Szlavisztikai Napok*, 34-43, Szerk, Gadányi Károly, Szombathely.
- Péter M. 1991: *A nyelvi érzelemkifejezés eszközei és módjai*, Tankönyvkiadó, Budapesta.

VIENNA GRAMMARBOOKS AND HUNGARIAN AND SLAVIC GRAMMATICOGRAPHY

Summary

German (vienna) grammarbooks had in the 70s of the 18th century a considerable influence on grammaticography of the peoples of the Austro-Hungarian monarchy. This influence is in the first place reflected in the structure of grammarbooks, in definitions of certain grammatical categories and in terminology. Sometimes the examples even correspond in different grammarbooks. All this can be seen in German grammarbooks for Croats, Hungarians etc. and it is also reflected in Croatian and Hungarian grammarbooks, specially in those written for schools. The aim of this paper is to highlight this problem as a possible field of (possibly international and common) scientific research.

key words: grammaticography, Hungarian and Croatian grammarbooks of the end of 18th century/19th century, Vienna grammarbooks

ključne riječi: bečke gramatike, mađarske i hrvatske gramatike s kraja 18. i početka 19. stoljeća, gramatikografija